

■ ■ ■ ERLING HOLMØY:

Kommentarer til Holden(II)- utvalgets NOU 2003:13

For dem som forventet at Holden-utvalget skulle finne nye fikse patentløsninger på Norges problemer med konkurranseevnen, vil nok NOU 2003:13 være en skuffelse. Utvalget slår snarere fast at velkjente og velprøvde resonnementer og vurderinger fortsatt har størst gyldighet. Vurderingene er ikke mer generelle enn at utvalget klart velger side i flere kontroversielle spørsmål. Virkningene av handlingsregelen belyses med modellberegninger, men her burde utvalget ha valgt mer kvalifiserte alternativer som sammenligningsgrunnlag. Inflasjonsstyringen fremstår som en politikk som forsterker problemene for konkurranseutsatt sektor.

Innledning

Professor Steinar Holden har for andre gang på tre år ledet et offentlig utvalg som har levert en utredning som uttaler seg om viktige trekk ved den makroøkonomiske utviklingen i Norge og hvordan den økonomiske politikken kan forbedre utviklingen. NOU 2003:13 (heretter H-II) konsentrerer seg om forhold av særlig betydning for norske bedrifters internasjonale konkurranseevne, herunder lønnsdannelsen, penge- og finanspolitikken. På det prinsipielle plan

kommer ikke utvalget med store nyheter i forhold til det forrige Holden-utvalgets mer omfattende NOU 2000:21 (heretter H-I). I disse tider, der mangel på fiks nytning av mange fremstilles som en mangelsykdom, opplever jeg imidlertid utvalgets trofasthet mot vel gjennomtenkte samfunnsøkonomiske resonnementer som bortimot forfriskende. Her spiller det inn at utredningen også jevnt over er meget velskrevet. Det er også verd å merke seg at selv om utredningen byr på få overraskelser, er dette et uttrykk for at resonnementene og anbefalingene er robuste overfor endringer i det økonomiske klima. Da H-I ble utgitt i 2000, hadde ikke forverringen av konkurranseevnen overfor utlandet festnet seg som en trend. Tvert imot kunne man se tilbake på et tiår preget av mange positive økonomiske utviklingstrekk, også når det gjaldt Norges kostnadmessige konkurranseevne. H-II må ta utgangspunkt i at norske timelønnskostnader regnet i felles valuta har økt sterkere enn hos våre viktigste handelspartnere etter 1998. I løpet av 2001 og 2002 ble den kostnadmessige konkurranseevnen svekket med mer enn 15 prosent. Så fort gikk det å spise opp den gjeninnhentingen av konkurranseevne som fant sted gjennom første del av 1990-tallet.

Det faller altså undertegnede lett å rose utvalget for en grundig gjennom-

gang av norsk økonomi utført på rask tid, og jeg slutter meg til utvalgets viktigste anbefalinger. Disse er oppsummert i Holdens artikkel i herværende nummer. Jeg vil begrense meg til å kommentere enkelte forhold der utredningen tar standpunkt i kontroversielle økonomiske saker, der den etterlater uavklarte spørsmål og ønsker om grundigere analyse og vurdering, samt mer presise konklusjoner og politikk anbefalinger.

Utvalgets meninger om noen kontroversielle spørsmål

Nedenfor trekker jeg frem noen debatttemaer hvor H-II tar et temmelig klart standpunkt. Dette er til dels debatter om relativt generelle spørsmål, men likevel ikke mer generelle enn at de preges av sterkt motstridende standpunkter. Det teller hva et så tungt og bredt utvalg som H-II mener i disse debattene.

Generelle virkemidler og næringsnøytralitet i politikken

I pkt. 11 i kap. 2 skrives det: «*Problemene konkurranseutsatt sektor nå opplever har først og fremst sammenheng med lønnsdannelsen og effekten av pengepolitikken på kronkursen. Det er her en må søke løsningene. Utvalget vil ikke anbefale tiltak som støtter enkeltbransjer og enkeltvirksomheter.*» Motargumentene mot selektive støttetiltak er velkjente: Informasjonen er vil være for dårlig og ulikt fordelt. Dårlig utvelgelse av prosjekter og et klima for lobbyvirksomhet og fordelingskamp blir resultatet i praksis. Jeg har selv ulike steder uttrykt støtte til denne vurderingen. Det sam-

Erling Holmøy er Forsker I ved Forskningsavdelingen i Statistisk sentralbyrå

me gjør Hagen, Heum, Haaland, Middelfart og Norman (2002). Til tross for stor grad av enighet om dette synet i det samfunnsøkonomiske fagmiljøet, later det motsatte synet til å ha økende gjennomslag i det politiske miljøet. Personlig tror jeg at stabiliseringspolitikken fremover må gi økt eksplisitt prioritet til utenriksøkonomisk balanse på lang sikt, dvs. til konkurranseevne, og at det da nok er vanskelig å unngå virkemidler som effektivt styrker de relativt få næringene som en spesialisert K-sektor vil bestå av i Norge. Det blir vanskelig å trekke grensen mellom en for selektiv plukking av vinnere og en kobling av brede sektorhensyn til makropolitikken. Dette problemet blir selvsagt større desto svakere sammenhengen er mellom lønnsnivået i K-sektor og faktisk lønnsvekst.

Bruken av oljepenger bør ikke forseres i forhold til handlingsregelen

I pkt. 12 i kap. 2 skrives det: «Utvalget vil advare sterkt mot å åpne opp for en systematisk sterkere økning i bruken av oljeinntekter enn det som følger av handlingsregelen. Det vil kunne føre til sterk krone og svekket konkurranseevne, og bidra til for rask nedbygging av konkurranseutsatt sektor. I tillegg vil det gjøre det vanskelig å møte økningen i pensjonsutgiftene i årene framover.» Dette samsvarer med den omtalen handlingsregelen er gitt i blant annet i Økonomisk utsyn fra Statistisk sentralbyrå over henholdsvis 2001 og 2002.¹ Det er vanskelig ikke å tolke H-II som en klar tale mot dem som nå vil bekjempe ledighetsutviklingen gjennom å «pøse på» med økte offentlige utgifter. Personlig er jeg på H-II's side i dette spørsmålet. Jeg ville imidlertid gjerne at utredningen hadde «utledet» et slikt syn fra en vurdering av styrken i ulike effekter på kort og lang sikt. Jeg synes ikke utvalgets modellberegninger av en mer ekspansiv finanspolitikk enn handlingsregelen, gir veldig sterke argumenter for dette synet.

Petroleumsfondet skal være plassert i utlandet

Utvalget understreker at en må stå fast på at Petroleumsfondet skal være plassert i utlandet, og at dette gjelder uav-

hengig av en framtidig pensjonsreform. H-II går her klart imot anbefalingene i Roland, Norman og Reve (2001). Hovedbegrunnelsen hos H-II er at en plassering i det norske markedet vil styrke kronekursen og dermed svekket konkurranseevnen. Personlig er jeg litt usikker på om dette argumentet fortjener stor vekt før jeg har sett troverdige tallanslag på denne effekten som viser at den kan konkurrere med andre mekanismer om å influere kronekursen. Jeg slutter meg likevel til utvalgets konklusjon, men legger større vekt på faren for lav avkastning av fondet, da satsinger på ulike deler av norsk næringsliv lett kan bli dominert av kortsiktig populistisk politikk.

Den planlagte bruken av oljeinntektene er blitt overdrevet i offentlig debatt

Handlingsregelen innebærer at bruken av oljeinntektene øker fra knapt 2 pst. av BNP for Fastlands-Norge i 2001 til knapt 4 pst. i 2010, målt ved det strukturelle, oljekorrigerede budsjettunderskuddet. Dette vurderes som en beskjeden økning (se blant annet kap. 3). Den planlagte bruken er også beskjeden sammenliknet med de fleste år på 1980- og 1990-tallet. Denne vurderingen er også uttrykt i flere foredrag av finansministeren i 2003, i Økonomisk utsyn over 2002 og i Revidert nasjonalbudsjett. Jeg deler denne vurderingen. Planting av det motsatte synet kan ha bidratt til å styrke kronen. Det ville vært klargjørende om utvalget hadde vært mer eksplisitte i presentasjonen av hva det motsatte synspunktet er basert på. En mistenkt i så måte er sentralbanksektors årstale i 2002. Slik det nå fremstår, er det så vidt vanskelig å forstå hvordan det går an å hevde det motsatte synspunktet, at man nesten kan lure på om utvalget yter det full rettferdighet.

Koordinert lønnsdannelse er ønskelig

Utvalget understreker i pkt. 9 i kap. 2 at koordinert lønnsdannelse er viktig for å disiplinere lønnsveksten, og at K-sektor fortsatt bør forhandle først. Videre understrekes «...betydningen av at alle grupper respekterer de rammer som det er enighet om i den koordinerte lønnsdannelsen. Dette gjelder særlig grupper som har en sterk markedsposisjon,

enten dette skyldes svak konkurranse på produktmarkedene eller fordeler knyttet til naturressurser, samt enkelte arbeidstakere med en spesiell posisjon eller kompetanse.» Dette utsagnet er beundringsverdig klart. Det er så klart at man kan lure på om hensynet til effektivitet i allokeringen av knappe ressurser er tatt med i vurderingen. Arbeidsmarkedet er heterogent der grupper med bl.a. ulik kompetanse utgjør imperfekte substitutter og delmarkeder. Selv om alternativet til en koordinert lønnsdannelse ikke er et frikonkurransemarked, kan det virke som om utvalget prioriterer makroeffektivitet i form av god konkurranseevne og høy samlet sysselsetting som klart viktigere enn den økte allokeringseffektivitet som trolig kan oppnås gjennom en mer fleksibel lønnsstruktur.

Nødvendig å styrke den geografiske fleksibiliteten i lønnsdannelsen

Utvalget skriver i pkt. 10, kap. 2: «Det er uheldig hvis manglende geografisk fleksibilitet i offentlig sektor bidrar til vansker med å holde på kvalifisert arbeidskraft i sentrale områder, samtidig som offentlig sektor får en lønnsledende posisjon i mindre sentrale områder og på den måten bidrar til å øke kostnadene for konkurranseutsatte virksomheter som ofte er lokalisert der.» Det er prisverdig at H-II tar opp denne problemstillingen.

Tolkning av mandatet

Utvalgets mandat har som premiss: «Utvalget skal ta utgangspunkt i retningslinjene for den økonomiske politikken som ble trukket opp i St.meld. nr. 29 (2000-2001), og som det er bred enighet om i Stortinget.» Den naturligste tolkningen av dette er at retningslinjene, dvs. handlingsregelen for finanspolitikken og inflasjonsstyring, er fredet fra en evalueringspreget diskusjon. Da virker det imidlertid inkonsistent at utvalget ifølge mandatet skal vurdere «...hvilke konsekvenser retningslinjene for finans- og pengepolitikken har for lønnsdannelsen» og

¹ Se kapitlet «Perspektiver» i Økonomiske analyser nr. 1 2002 og nr. 1 2003 fra Statistisk sentralbyrå.

«...hvordan rammebetingelsene for konkurranseutsatt sektor påvirkes av innretningen av den økte bruken av oljeinntekter over statsbudsjettet...». En god løsning av disse oppgavene krever en kontrafaktisk analyse der en sammenligner den sannsynlige utviklingen basert på handlingsregelen og inflasjonsstyring med den sannsynlige utviklingen under alternative finans- og pengepolitiske regimer. Eksempelvis kan en ikke mene noe om hvor stor «den økte bruken av oljeinntekter» er, uten en presis beskrivelse av det oljekorrigerede budsjettunderskuddet ved alternativ finanspolitikk. Bindingen i det siterte utgangspunktet for mandatet påfører utrederne et merkbart handicap i konsekvensanalysene av den rådende politikken. Virkningene av handlingsregelen er riktignok anslått ved hjelp av modellberegninger, men her er alternativene til handlingsregelen så å si ikke motivert og diskutert. Virkningene av pengepolitikken, omtales kun verbalt og i en generell form. Det gjøres intet forsøk på å gi tallanslag på hvordan utviklingen hypotetisk ville ha avvenket fra den faktiske, under konkrete alternativer til inflasjonsmålet og den operasjonaliseringen Norges bank har gitt av dette. Dette er synd siden vurderingen er viktig og utvalget så kompetent. På den annen side: Retningslinjene bør få virke noen år før man skaper ytterligere usikkerhet ved å så tvil om den økonomiske politikken ligger fast. Denne innvendingen mot en evaluering av de nye retningslinjene allerede nå, etterlater imidlertid et spørsmålsteget ved hva regjeringen ønsket å oppnå med denne utredningen. Var oppnevningen en symbolhandling for å vise at man tok problemene i K-sektor på alvor?

Konsekvensene av handlingsregelen for finanspolitikken

Utvalgets alternativ til handlingsregelen er en forlengelse av tidligere trender for det strukturelle oljekorrigerede budsjettunderskuddet regnet som andel av BNP. Men dette kan ikke tolkes som en seriøs konkurrent til handlingsregelen. Selv om dette av mange tolkes som finanspolitikken *ex ante* handlingsregelen, var situasjonen da at det egentlig ikke eksisterte noen klar politikk som

sa når petroleumsformuen skulle brukes. Et slikt fravær av langsiktig plan for bruken av petroleumsformuen kunne uansett ikke videreføres uten alvorlig fare for en helt uansvarlig pengebruk. Blant de mer kvalifiserte konkurrenter til handlingsregelen har to vært diskutert lenge: a) En ren permanentinntektsregel, foreslått i bl.a. NOU 1988: 21 (Steigum-utvalget). Det ville gitt en fremskyndet bruk av petroleumsinntekter sammenlignet med handlingsregelen. b) En sterkere grad av fondsoppbygging enn det handlingsregelen gir for å finansiere de fremtidige høye offentlige utgiftene som følger av eldrebølgen ved en videreføring av dagens pensjonssystem og ambisjonsnivå for offentlig tjenesteyting. Når utvalget gir handlingsregelen høy «score», kan det nå innvendes at konkurransen var meget svak. Dessverre kan en slik lett prøve virke mot sin hensikt; den kan forhindre at det skapes den ro og tillit til den spareplanen som nå er etablert for petroleumsinntektene, som er nødvendig for at den oppleves som en fast parameter i de rammebetingelsene norsk økonomi har å by bedrifter og personer.

Dette er ikke pirk. Utredningen av virkningen av handlingsregelen virker sterkt, bl.a. fordi den er kvantifisert ved hjelp av SSB-modellene MODAG og MSG. Tall er ofte de beste adjektiver. Sentralbanksjefens formulering om 60 000 færre industrisyssette i 2010 som følge av handlingsregelen, er et eksempel. Holden-II lanserer nye og langt mer beskjedne tall, tall som trolig kommer til å bli hyppig referert i den økonomiske debatten fremover. Men disse virkningene er en konsekvens av valget av sammenligningsgrunnlag.

I kap. 6.6 presenteres også virkningsberegninger av endringer i innfasingen av oljeinntektene i forhold til handlingsregelen. Det er viktig å understreke at beregningene er utført på bestemte versjoner av MODAG og MSG. Hvert av disse navnene representerer en familie av modellversjoner tilpasset ulike problemstillinger. Mange av resultatene kan i stor grad bestemmes gjennom små endringer i modellene, eksempelvis ved valget av hvilke variable som er henholdsvis eksogene eller endogene. Et par eksempler: MODAG-beregningene er gjennomført under forutsetning av at ar-

beidstilbudet er forutsatt uendret ved en sterkere innfasing av oljeinntekter frem til 2010. Hvorfor? I SSB's vanligste bruk av MODAG vil tilbudskurven få et betydelig positivt skift ved ekspansiv finanspolitikk fordi sjansene for å få jobb øker (discourage worker effekt). Da ville lønnspresset blitt svakere og fortrenningen av industrisyssette mindre. Videre er resultatene for lønnsvekst og industrisyssette kritisk avhengige av om modellene løses med årlige restriksjoner på driftsbalansen overfor utlandet. Det synes som om man i MSG-beregningene har svekket den løpende driftsbalansen overfor utlandet med et beløp tilsvarende økningen i det offentlige budsjettunderskuddet. Det innebærer at all fremadskuende atferd er forutsatt bort.

Generelt er begge modellene brukt på en slik måte at alle aktører i modellene reagerer på eksogene endringer som om de var permanente. Dette til tross for at de endringene det er snakk om i kap. 6.6 nødvendigvis må være forbigående; med en gitt petroleumsformue kan man ikke øke (senke) bruken av oljepenger i alle år. Jeg er overrasket over at ikke modellberegningene her i større grad tar sikte på å gi et bilde av at økt innfasing i frem til 2010 må innebære redusert bruk av oljepenger i etterfølgende år. Terminologien «økt (lavere) innfasing» kan bygge opp under misforståelser. Mer dekkende er begreper som *forsert* versus *utsatt* bruk av petroleumsformuen, da formuen ikke påvirkes av når den brukes.

Presentasjonen i kapittel 6.5 – 6.7 viser effektene av finanspolitiske endringer og privat spareatferd beregnet på både MODAG og MSG. Det er ikke lett å velge hvilket resultat som bør foretrekkes i et gitt år. Valget forenkles ikke av at det om virkningene i ett og samme år, 2010, skrives at MSG-resultatet viser de langsiktige og MODAG-resultatet de mellomlangsigte effektene. Disse modellene er laget for å belyse ulike fenomener, samtidig som de har den samme årlige tidsoppløsningen. Da har kritikere lett spill. Men dette er vanskelig stoff å formidle i en offentlig utredning, og utvalget har hatt kort tid på seg.

Når kvantitative modellberegninger er enkle å kritisere, skyldes det bl.a. at man med disse våger å si noe presist om

størrelsesordenen på en lang rekke effekter. Dette bør også føre til at kritikken mot resultatene blir konkret. Hvilke effekter er galt anslått, og hvilke anslag bør man i stedet feste mest lit til, gitt at det er *nå* man må uttale seg (dvs. at det ikke er en opsjon å gjemme seg bak forskersjablongen: «her trengs mer forskning»)? Personlig er jeg en entusiastisk tilhenger av analyser «med tall på». Selv om det er lett å peke på mangler eller alternativer til beregningene i kap. 6, representerer de likevel en meget viktig del av utredningen. Tall presser frem reaksjoner og dermed skjerpes normalt vurderingene. I mange økonomiske debatter – ikke minst debatten om konkurransevne og nedbemanning av K-sektor – har jeg savnet at man ikke i større grad gjør et seriøst forsøk på å undersøke de ulike effektene empiriske relevans på kort og lang sikt i norsk økonomi. Det betyr i praksis beregninger på empiriske modeller der en innarbeider mange av de effektene som er belyst, isolert og stilisert, i den teoretiske litteraturen. En selvsagt, men krevende, utfordring for slike modellanalyser er å tolke resultatene slik at man lærer noe om den empiriske relevansen av de ulike teoretiske mekanismene. En ren gjennomgang av den teoretiske litteraturen, slik utvalget gir av de realøkonomiske virkningene av valutakursvingninger i kap. 5.6, er viktig nok. Men alene gir den ingen veiledning om hvilke effekter som er de viktigste. Det er vanskelig å sette fingeren på konkrete feil i slike avsnitt, men sammenlignet med beregningene i kapittel 6 tar man også svært få sjanser i forhold til presisjonsnivå.

K-sektor i en balansert utviklingsbane

Utvalget har modellberegnet hvilken utvikling i industrisyssetningen som kreves for å realisere det som kalles en utvikling der det er langsiktig balanse i utenriksøkonomien. På usikkert grunnlag anslås en samlet reduksjon i industrisyssetningen på 26 000 personer i løpet av perioden 2001 til 2010. Det tilsvarende om lag en gjennomsnittlig nedgang på 1 prosent per år. Dette er en klart sterkere nedbemanning enn det som er beregnet i Holmøy, Heide og

Lerskau (2002). Men industriutviklingen er helt avhengig av hva slags spareforløp som legges inn i beregningene. Det skyldes at variasjoner i den nasjonale sparingen i hovedsak vil skje ved finansinvesteringer i utlandet, dvs. gjennom eksportoverskudd. I disse beregningene er det industrien som er svingdøren i forhold til å endre eksportoverskuddet. I Holmøy *et al.* (2002) har vi benyttet en fremadskuende MSG-versjon og presisert kravet til langsiktig balanse i utlandet som et krav om at nåverdien av importoverskuddet (over en så lang horisont at endringer i denne ikke spiller noen rolle) må være lik de initiale netto finansforordringene overfor utlandet. En nedbemanning i industrien som oppfyller dette kravet er om lag 0,5 prosent per år, gitt at denne prosentvise nedgangen skal være konstant. En slik bane ligger relativt nær en bane der eksportbedriftenes reallønnskostnader vokser med 2,7 prosent per år i gjennomsnitt. Våre beregninger viser at en slik balansert utvikling innebærer at vekstraten for privat konsum må falle etter hvert som eldrebølgen når oss etter 2015. Når H-II anslår nedbemanningen i industrien til om lag 1 prosent per år frem til 2010, indikerer våre beregninger at industrisyssetningen ikke kan fortsette å falle i dette tempoet i de følgende tiår. I tillegg til forskjeller i utviklingen i privat sparing kan forskjeller mellom beregningene skyldes at produktiviteveksten er antatt å være noe høyere i H-II enn i våre beregninger.

Det ville vært en fordel om H-II hadde vært enda mer eksplisitte når det gjelder beskrivelsen av hva som er kravet til langsiktig utenriksøkonomisk balanse i deres beregninger. Dette er et helt sentralt begrep i beregningskapitlet og dermed i utredningen. Trolig vil tallet 26 000 spille en viktig rolle i norsk økonomisk debatt fremover, jf. den betydningen man har tillagt sentralbanksjefens anslag fra 2002 på 60 000 færre industrisyssette i løpet av årene frem til 2010. Desto viktigere er det at vi vet hva tallet betyr.

Konsekvensene av inflasjonsstyring i pengepolitikken

Både inflasjonsstyring som prinsipp, og den operasjonaliseringen NB har

valgt, har vært kraftigere debatter og kritisert enn handlingsregelen. Det er derfor litt underlig at det på dette området ikke er presentert noen kvantitative modellberegninger som kan kaste lys over virkningene av hva denne politikken har bidratt til sammenlignet med alternativ pengepolitikk. Utvalget peker på at inflasjonsstyringen isolert sett bidrar til å forverre K-sektors konkurransevne dersom lønnsveksten er for høy i forhold til det som gir en balansert utenriksøkonomi i et langsiktig perspektiv. Og etter min vurdering, og utvalget virker enig, er det et hovedproblem at den som regel er det. Men utvalget går ganske langt i å kritisere pengepolitikken. I pkt. 7 i kap. 2 leser vi bl.a.: «*Samtidig vil utvalget understreke at pengepolitikken må ta hensyn til at vedvarende store utslag i valutakursen kan innebære betydelige og langvarige realøkonomiske kostnader for konkurranseutsatt sektor; og etter hvert også for økonomien som helhet. Videre må den pengepolitiske respons ses i lys av at lønnsveksten i økonomien fremkommer som et resultat av et samspill av en rekke ulike faktorer; og vil variere fra år til år.*» Dette kan vanskelig leses som noe annet enn at utvalget klart kritiserer Norges bank for ikke å ha tatt tilstrekkelig hensyn til formuleringene om stabilisering av kronekurs, syssetning og produksjon i den pengepolitiske forskriften.

Med de klare påpekningene utvalget gir av hvordan pengepolitikken faktisk har bidratt klart til å forsterke konkurransevneproblemer, virker det litt inkonsekvent at det viker tilbake for å felle en definitiv «dom». I stedet mener utvalget at problemene som følger av inflasjonsstyringen «... *understreker hvor viktig det er at lønnsveksten ikke kommer ut av kurs... Dersom lønnsveksten kommer ut av kurs, og pengepolitikken strammes inn, vil arbeidsledigheten raskt stige, først i konkurranseutsatt sektor og deretter i resten av arbeidslivet.*» Den interne logikken i dette resonnementet er grei. Men det fremstår for meg som en av flere måter å beskrive svakheten ved dagens politikk på, gitt at konkurransevnen er et høyt prioritert mål. Det er fjernt fra stabiliseringspolitikken grunnleggende idé at skadevirkningene av å gjøre feil skal blåses opp så kraftig at ingen skal

Tema: Konkurransetsatt sektor og lønnsdannelse

våge å begå dem. De fleste av oss tenker vel heller omtrent slik: Hvis vi ønsker at folk skal holde seg unna kanten av stupet, setter vi opp et gjerde - ikke snubletråder. Det aner meg at bindingen knyttet til hva som har vært utgangspunktet for mandatet har medvirket til forsiktig ordvalg. Men det bringer oss tilbake til spørsmålet: Hvis tiden ikke

var moden for en definitiv evaluering, hva ønsket man egentlig å få ut av en konsekvensutredning som denne?

Referanser:

Hagen, K.P., P. Heum, Jan I. Haaland, Karen H. Middelfart Knarvik, V.D. Norman (2002): «Globalisering, næringslokalisering og økonomisk politikk», Fagbokforlaget.

Holmøy, E., K. Heide og L. Lerskau (2002): «Norsk konkurranseutsatt sektor i et langsiktig perspektiv: Hvor mye trenger vi, og hvor mye får vi?» Rapport fra Statistisk sentralbyrå 2002/29.

Roland, K., V. Norman og T. Reve (red.) (2001): Rikdommens problem, Universitetsforlaget.